

Matarengi - Posten
Medlemsblad No 23
December månad år 2019

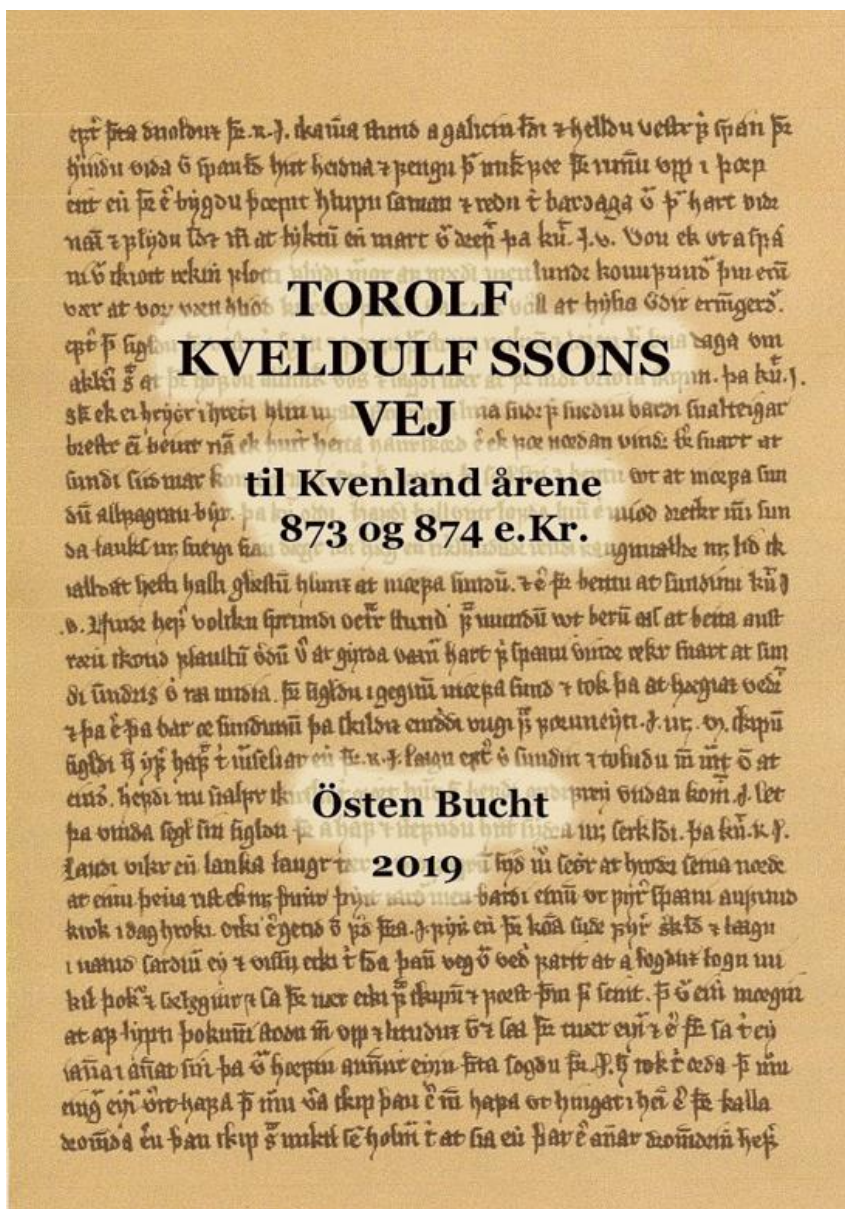

Matarengi Forskarförening

Se 957 31 Övertorneå

info@matarengi.org

I redaktionen: Ann-Kristin Sundelin, Vega Kihlström och Marita Mattsson Barsk

2019-11-28

Ordföranden har ordet

I mitten av augusti hade vi i forskarföreningen besök av en grupp från Norge. Det var en busslast med ca 50 medlemmar från föreningarna Slekt og Data och Norske Kveners förbund, med kvänska rötter, som var på studieresa i Tornedalen. Inför stoppet i Övertorneå (Matarenki) hade styrelsen i vår förening - i samråd med representanter för gästerna - utarbetat ett program för dagen. Förutom besök i Övertorneå kyrka, Aunesgården och Särkilax kyrka ägnades en stor del dagen åt besöket på Nordkalottens Kultur- och Forskningscentrum. På NKFC fick gästerna, som delats i mindre grupper, vid olika stationer information om biblioteket med olika samlingar, bild- och ljudarkiven, släktsamlingar i forskarsalen samt hur man via webben kan komma åt materialet på NKFC och Erik Wahlbergs hemsida <http://erikwahlberg.se/>.

De norska gästerna uppskattade besöket och var imponerade av de den litteratur och de samlingar om Nordkalotten i allmänhet och om Tornedalen i synnerhet, som finns på NKFC. En kort tid efter besöket fick vi drygt en handfull förfrågningar från Norge om medlemskap i Matarengi Forskarförening, vilket var ytterligare en bekräftelse på att de uppskattade dagen i Övertorneå. Förutom att de ville stötta vår förening ville de komma åt Erik Wahlbergs släktforskningsmaterial via webben.

Under de senaste åren har vi haft en stadig ökning av medlemstalet. Tack vare tillströmning av nya medlemmar från bl a Norge har vi nu ca 115 betalande medlemmar i föreningen. Jag vill passa på att rikta ett stort tack till er alla som under året lämnat sitt stöd till vår verksamhet. Ett speciellt tack till er som bidragit med artiklar till vårt medlemsblad och till redaktörerna som sammanställt tidningen. Om ni läsare har artiklar eller notiser som ni vill publicera i Matarengi Posten så är ni alltid välkomna att skicka era bidrag till någon av redaktörerna eller till mig.

Med tillönskan om God Jul och Gott Nytt År!

Thomas Wahlberg

Information

Matarengi Forskarförening träffas i NKFC-huset på Matarengivägen 24 i Övertorneå. Forskarträffarna fortsätter som tidigare varje torsdag kl.18.00 t o m 19 december i forskarsalen. Efter juluppehållet börjar träffarna den 9 januari 2020.

Styrelsen för Matarengi Forskarförening

Ordförande: Thomas Wahlberg

1:e vice ordförande: Tomas Simu

2:e vice ordförande: Vega Kihlström

Styrelseledamot/kassör: Bror-Erland Härmä

Styrelseledamot/sekreterare: Marianne Rantapää

Ersättare:

Ingrid Fryksell

Monica Simu

Åke Ersson

Ann-Kristin Sundelin

Medlemsavgift för 2020

I februari kommer ni att få påminnelse om inbetalning av medlemsavgift och kallelse till årsmöte 2020. Besök vår hemsida <http://matarengi.org> och delta i våra aktiviteter. Som medlem får du tillgång till Erik Wahlbergs släktforskning på hemsidan <http://erikwahlberg.se> via internet.

Medlemsavgiften inbetalas till bankgiro 5715-0831, från utlandet/ulkomailta/abroad BIC SWEDESS, IBAN SE 42 8000 0826 4498 3256 5965. Uppge alltid namn och aktuell e-postadress vid betalning.

150 kr/medlem

200 kr/familj

200 kr/organisation

Bild från NKFC:s bildarkiv

epi þra duofour þe .x. þ. skania stund a galicim far z heldu vestr þ span þe
 hindu vada o spanfs hnt heidna z pengu þ mik pee þe rnuu opp i þæp
 ent eii þe e bygdu þæpnt hlupu saman z redn t baroaga o þ hart vidi
 naa z plydu ldr m at hiktii en mart o deef þa ku. 7. v. Vou ek vt a spā
 m o tkvnt rekun ploca

**TOROLF
 KVELDULF SSONS
 VEJ**

**til Kvenland årene
 873 og 874 e.Kr.**

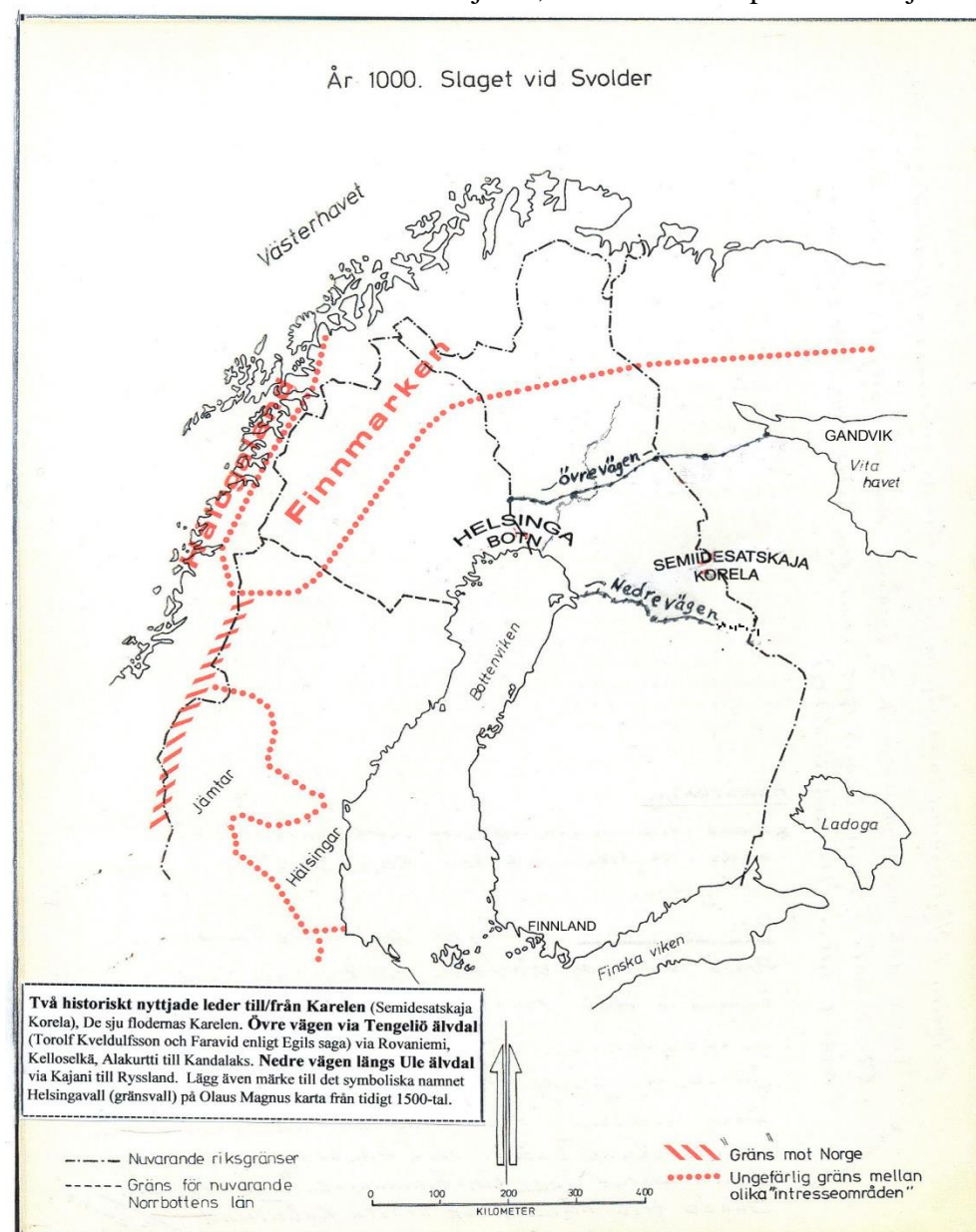
Östen Bucht

2019

var at vox vren khob þall at hylia Gdir erungerd.
 ep þ siglun
 akki s at þe hysou munnar vob þ ingoi ldr at þe mdr vdr þa kum. þa ku. 1.
 sk ek ei hejor i hveei hlun u. ma sivr þ mediu bardi sualteigar
 breste e beurt na ek hurr herta namviced e ek þæ noedan vind: þe snart at
 lundt sus mar kom
 du alþagntu þv. þa ku. 1. þe hysou munnar vob þ ingoi ldr at þe mdr vdr þa kum. þa ku. 1.
 da laukt ur suetiga þau dag þe hysou munnar vob þ ingoi ldr at þe mdr vdr þa kum. þa ku. 1.
 ialldat hefti halli ghestu hlunz at mæpa lundū. z e þa beutu at lundum ku 7
 o. Ufunde hej voltku sprindi veff stund þ mardū vt berū est at betta aust
 ræu skous þaultū odu o at gytta vaim hart þ spanu vunde rekr snart at lū
 di lundis o rai mndia. þe siglun i gegnu mæpa lund z tok þa at hægnt veldi
 z þa e þa bar æ lundum þa skilda emddi vugi þ þæuneyti. 7. ur. o. skpu
 siglun þ vþ hap t mseliar en þe .x. þ. laigu est o lundin z tohudu m mþ o at
 eund. hepdi nu sialfr
 þa vinda segl sin siglon þa hap z hepsu hnt hysou munnar vob þ ingoi ldr at þe mdr vdr þa kum. þa ku. 1.
 lausi vikur en lanka langr tæ
 at emu þeina rist ek n; þvuv þvuv iard meo bardi emū vt þv spanu auþvund
 kvok i dag hroki. orki e þens o þa þra. 7. þvui en þa kōa lude þv skls z laigu
 i namo lardū en z vullu erki t þa þau veg o ved þartt at a fogdur logu m
 bit þok z lœtggvur þa þe vœr erki þ skum z þæst þm þ ient. þ o em mægm
 at ap þvpti þokum stoda m opp z lœtudur o z led þa tuer eyi z o þe ta t ey
 laua i aunar m þa o hepm aunar emm þra fogdu þe .þ. þ tok t oeda þ m
 nng em vœr hapa þ m vā skp þau e m hapa vt hmgat i he e þe kalla
 vōmda en þau skp o mikil te holm t at þa en þav e anar vōmdem heþ

Historiker har konstaterat att varje tid, varje epok, har sina egna berättelser om förhållanden som rätt, händelser som inträffat.

Så är det även med Orkneyingasagan som nedtecknades i Island på 1200-talet av en okänd upphovsman, och handlar om Orkneyöarna under Norges regeringstid mellan 800- och 1200-talen. Orkneyngasagans Fundinn Noregr lämnar en lokalisering av Kvenland med orden: **Kvenland, þat er fyrir austan hafsbotn þann, er gengr til móts við Gandvík; þat köllum vér Helsingjabotn.** Kvenland, det ligger öster över i den havsbotten som vetter mot Gandvik (Vita Havet), det vi kallar Helsingjabotn. Med Gandvik menas i folktron "Trollviken" syftande på de enligt norrön övertro schamanistiska bjarmerna som bodde i dessa trakter. Beskrivningen är uppenbarligen gjord från Hålogaland hållet i väster. Här i Helsingjabotn finns ett annat ålderdomligt platsnamn Seittenkari m.a.o Sejdsjär (nutidens Seskarö). Seittenkari har samma innebörd som Seitenjarka, en samisk offerplats i Råstujaure.

Anm: Gotland och Egentliga Finland i söder, vilka nämns i sagan, vetter inte mot Gandvik.

Orkneyinga sagans berättare är i det här sammanhanget geografiskt väl orienterad och kan utifrån Helsingjabotns och Kvänlands läge inte gärna ifrågasättas. De två havsvikarna var kända och namnet Gandvik förklarad. Frågan är vad som ligger bakom förleden i benämningen Helsingjabotn. Förleden syftar inte på någon fysisk sak helsing utan med formen **helsingja** på folket helsingar. Det skulle betyda att här vid viken, –botn, fanns vid aktuell tidpunkt en av berättaren känd folkgrupp som benämndes hälsingar.

Olaus Magnus: Exportum Maxi från Torneå, Laxaström (Lohiniva?), Pirki (Pirkkiö), Helsingaby (Kainuunkylä), Helsingavall (Kainuunkylänmaa, Hälsingbyns gränsvall?)

Det är bekant i svensk historia att här invid Bottenvikens innersta delar fanns en bebyggelsekoncentration, Hälsingbyn (från tiden mellan åren 800-1050), som idag bekräftas 5-6 mil norrut efter Torne älvdal. Det ursprungliga avståndet från kusten till Hälsingbyn har kring år 1000 varit avsevärt mindre på grund av landhöjningen därefter.

Flera gamla platsnamn i Hälsingbyn med omnejd ger en antydning om byns ålder. Här finns ålderdomliga platsnamn vars etymologi pekar mot norröna ord såsom nautabú (fäbod, fi "karjakenttä") och tengiliður (förbindelse, fi "väylä") i de nu kända platsnamnen Nautapuoti respektive Tengeliö. I Stefán Einarsson: Grammar texts glossary 1986:413 finns ett motsvarande isländskt namn, Nautabú, med betydelsen "cattle place". Slutsatsen måste bli att nautapuoti är ett lån från det norröna nautabú med vilken på svenska menas "fäbod"- eller på norska "säter".

Det andra norröna ordet "tengiliður" de vill säga förbindelse (fi väylä), utgör uppenbarligen betydelsekärnan till Tengeliö i Tengeliö älv som historiskt varit en gammal förbindelseled till/från norra Karelen motsvarande den i Torolf Kveldulfssons berättelse nämnda "övre vägen"(efri tengiliður) till Karelen. Jämför Tengelfjord i Västerålen vid nuvarande Raftsundet i Norge - en förbindelseled även för dagens Hurtigrutten. I Stefan Einarsson Icelandic Grammar and Texts Glossary 1945:467 anges om "tengja, tengdi, tengdur (tengt)" betydelsen

join, connect, unite och tengjast - become related. Jämför även Tengelstad och Thengsta 1550 i Resele socken, Ångermanland (Skatteboken af Ångermanland pro anno 1550). Dessa norröna ord kan tidsmässigt hänföras till vikingatid (800-1050) och antyder därmed också om bebyggelsens ålder i Helsingbyn liksom i Kvänland. Dessutom antyder Nautabú (Nautapuoti) om djurhållning som gav gödsel till odlingar - små fornåkrar, bergsåkrar omsorgsfullt valda i god jordmån och i frostskyddat läge. Om tidig odling talar även ordet *karkea* som har en norrön motsvarighet i *ðufnakargi*, tuvig fält/äng (Einarsson 1986:497) liksom *kargaðufi* humpy field. Enligt Uleåborgs universitets undersökningar fanns fornåkrar i Kaihnuunkylä/ Helsingbyn av endast några ars storlek.

Andra exempel på ålderdomliga platsnamn i trakten är: Uksperi, Riisperi, Pukkulmi, Paaksperi, Huitaperi, Martimo (av mård jmf Martinmännikkö och engelska martin i stonemartin, stonemård), bergknallen Luppio (jmf Allsåklubben), Päckilä (av bäck, bäckens nuvarande namn Myllyoja efter skvaltkvarnen på plats), Pakkanen på backen högst upp i Päckilä, Pirkola (med förleden björk, jmf Jöns Pirkoi från Koivukylä), berget Aavasaksa (av ava och saxa, slätt-klippa), Närkki (av närke, sundet i Torneälven vid Tengeliöälvens mynning). Kauliranta, brant strandände såsom i Gavleån. Fler lätt tolkningsbara naturnamn finns såsom huuki av uddformiga huk, kari av skär osv. (Jämför Seitenkari, Sejdskår, nuvarande Seskarö).

Namnet Helsing förekommer som traditionsbärare sedan lång tid tillbaka lokaliserad även på 12-13 platser längs havskusterna alltifrån Öresund vidare till Östersjöns Bottenhav och Bottenviken, Helsingjabotn och Helsingbyn i Tornedalen. Om detta se vidare i uppsatsen "Helsing – en traditionsbärare mellan Öresund och Helsingabotn" (Ö. Bucht 2017).

Till dessa namn kan läggas en mängd personnamn i trakten. Se särskild bilaga till denna studie.

En annan fråga gäller Harald Hårfagres (850-933) länderman i Hålogaland, Torolf Kveldulfsson där han ägde två gårdar, Sandnes och Torgar. Som länderman, från och med 872, hade han kungens tillstånd till "finnekaup" i Finnmark och att där inhösta skatter. Haralds jarlar, hersar, ländermän fick disponera en tredjedel av skatteintäkterna eller utbytet. (Ohlmarks, Å: Fornordisk lexikon 1983:137.148).

Hålogaland med Torolfs två gårdar.

Kung Harald Hårfagre i Flatöboken.

Dokumentär om Torolf Kveldulfsson och hans ”finnefärder”

En dokumentär definieras som bekant som en framställning som direkt återger verkligheten som den är. Detta medan en folksägen anses göra anspråk på att vara sann och kan därför ses som ett mellanting mellan folksaga och dokumentär. Detta gör att en folksägen förkastas oftast som icke i någon mening trovärdig trots innehållet av dokumentära inslag/fragment.

Egils saga (nedtecknad ca 1240) berättar följande om en av Kveldulfssons finnefärder (omkr 873-874):

*”På vintern drog Torolv Kveldulfsson åter till Finnmarken och hade med sig nära hundra man. Han for långt österut och när hans färd blev känd kommo kväner till honom och sade att de voro sända av Faravid kungen av Kvänland. Kareler härjade i hans land och kungen sände därför bud med bön att Torolv skulle komma honom till hjälp. Torolv skulle få lika stor del av bytet som kungen och var och en av hans män lika mycket som tre kväner. Bland kvänerna var det lag att kungen skulle ha tredjedelen av bytet och dessutom på förhand alla bäverskinn, sobelskinn och ekorrskinn. När Torolv kom öster ut till Kvänland och träffade konung Faravid höllo kvänerna just på att rusta sig till härfärd. De voro tre hundra man och norrmännen det fjärde hundradet och drogo nu **övre vägen** upp genom Finnmarken. Här kommo de till ett fjäll, där de kirjaler höllo till som förut härjat bland kvänerna. I kirjalernas här blev det ett stort manfall. Många stupade, somliga flydde och kung Faravid och Torolv fingo omåttligt stort byte. Därpå vände de tillbaka till Kvänland. Torolv skildes med vänskap från konung Faravid och drog med sitt folk åter upp i Finnmarken”. (Alving.H: Isländska sagor.1938). För sträckningen av den övre vägen – se kartskissen ovan.*

Norska arkeologer har för ett antal år sedan funnit rester av ett stort hövdingasäte vid Borg i Ofoten. Rekonstruktionen av sätet benämns idag ”Lofotr” och forskning om sätet och dess funktion pågår. Sätet var, enligt arkeologerna, i bruk från ca år 550 till runt 950 eKr då det beräknas ha övergivits. Sätet var således i bruk även under Harald Hårfagres tid liksom också under Torolf Kveldulfssons tid.

Foto: Kjell-Ove Storvik. www.lofotr.no

Torolf hade – vid sidan om sina handelsfärder/skattefärder till Finnmark - sitt folk ute på sill och torskfiske på Vagar i Lofoten. Härifrån kunde han med sitt folk också ta sig till Finnmark efter fjorden Skjomen söder om nuvarande Narvik. Denna led till och från Norge har varit känd ända till våra dagar – en led via Elvegård, Elvegårdselva, Bogholmen, Fjellbu, Gautelishytta, (Ivarsten), (Hukejaurestugan), Singistugorna, Ladjujaure, Nikkaluokta osv (Alternativt stråk är även via Kaitumjaure) längs vilka man hamnar i Kalix älvdal på ett naturligt sätt. Se karta på sid 20.

Elvegård i början av 1900-talet. Härifrån bedrevs handel i mycket gammal tid med Kaitum- och Leavassamerna. År 1880 verkade handelsmannen Axel Henrikssen i Elvegård. Från Skjomenfjordens botten fraktades varorna medelst klövning med renar upp till sambyarna. Och vice versa.

Ivarsten

Här i denna del av Finnmark träffade Torolf Kveldulfsson i så fall på Laevas samerna och Kaitumsamerna bland vilka han kunde bedriva sitt ”finnekaup”.

Runt 8,5 mil nedanom källsjön Kaalasjaure ligger Parakkaforsen i Kalix älv. Förleden parakka kommer av det norröna ordet *parraka* med betydelsen förträngning.

Parakkakurkkio. Foto:Tomas Utsi Naturfoto

Det här indikerar följaktligen gammal norsk närvaro eller influens här i Kalix älvdal. I Parakkatrakten finns ett rätt stort antal av Ra (Riksantikvarieämbetet) registrerade fornynd. Måhända kan någon/några av dessa fynd ytterligare belysa tillkomsten/tillvaron av det norröna namnet parraka i denna trakt.

En gång (enligt Torolfs uppgift återberättad i Egils saga) for Torolf längre österut än vanligt (måhända i Parakkatrakten) och träffade där på kväner som var utsända av kvänernas ledare Faravid med förfrågan om Torolfs hjälp att driva ut till Kvänland österifrån inträngande kareler. Resultatet blev att Torolf ställde upp på denna försvarsåtgärd under två på varandra åtföljande år. Detta hände – enligt Torolfs uppgifter – under 870-talet då man följaktligen korsade hela Nordkalotten till lands från väster till öster.

Frågan är om denna berättelse är trovärdig i sina detaljer såsom antalet deltagande män eller bytets storlek. Däremot torde den i berättelsen omtalade seden hos kvänerna att kungen alltid tilldelades en tredjedel av bytet vara lika sann som motsvarade sed hos Harald Hårfagre. Men det primära är att färden som sådan är verklighetsgrundad. Det handlar egentligen om norsk historia, inte bara om Kveldulfsson var en historisk person, utan också om Kvenlands geografiska läge är trovärdig som sådan.

Frågan är också om Faravid är ett riktigt personnamn eller om det kan vara påhittat av berättaren. Om det inte är påhittat så kan namnet etymologiskt jämföras med Botvid, Frövid, Arvid, Torvid etc. Enligt Otterbjörk (1979) bör slutleden **-vid** i personnamn ”tolkas som en poetisk beteckning för man, krigare”. På samma linje är R. Palm (2004), som i sin bok

”vikingarnas språk” anger i ordförteckningen ordet -vidr i meningen träd (stam) men också som man, krigare. Ett mansnamn *Fare* finns ristat på runsten vid Källby hallar.

Torolfs folk och kvänerna under Faravid drog från Kvänland mot karelerna längs **övre vägen**. Underförstått betyder uppgiften att det fanns två vägar till Karelen – den övre och den nedre. Den nedre vägen måste ha gått via den kända leden längs Ule älvdal via Kajani till mellersta Karelen/Ryssland. I så fall bör den övre vägen från Kvänland ha gått längs **Tengeliö älvdal** via nuvarande Rovaniemi vidare mot nuvarande ryska gränsen vid Kelloselkä och vidare till Alakurtti för att sluta i Kandalaks (Gandvik av kanta och lahti) vid Vita Havet.

Ett indicium på att väpnat folk verkat efter detta stråk är vapenfyndet i Marikkovaara vid Rovaniemi. Fyndet är daterat till 1100-talet vilket antyder att det pågått strider längs detta stråk vid flera tillfällen. Således hade 1500-talets svenska militära expeditioner mot västra Vitahavskusten –”Karelstranden”- djupa historiska rötter. Den forna Tengeliöleden blev så pass invand att den fick sin senare naturliga efterföljd i samma riktning i form av vägen Aavasaksa/Närkki-Mellakoski-Muurola-Rovaniemi.

Leden längs Tengeliö älv har enligt bergmästaren Seger Svanbergs malmundersökningsrapport 1730 till Kungliga Bergskollegiet i Stockholm, nyttjats ända fram till 1680 av karelska handelsmän (laukkuryssät, ränselryssar) för sina färder till och från Torneå marknad. Men Tengeliöstråket var välkänt och nyttjat sedan mycket gammalt även som en förbindelse till ett 70-tal sjöar och mindre vattendrag för husbehovsfiske, särskilt för bönder i Övertorneåtrakten (Ruskola, Mikkolansaari och Matarengi). Året 1553 *beskattades fisket i dessa sjöar för en fångst motsvarande 7862 gädda (färsk vikt), dvs ganska precis en tredjedel av all gädda som fångades i hela Torneå socken det året* (Träsken och gäddan - om Torneåböndernas insjöfiske under 1500-talet. Petter Antti 2018).

Sammanfattningsvis så finns det skäl för slutsatsen att betydelsekärnan i namnet Tengeliö hittas i det gammalnorska/isländska ordet **tengiliður** som ska betyda förbindelseled (väylä, gateway).

I svensk–isländsk ordlista kan vi se ”**efri tengiliður**” som liktydig med **övre förbindelsen**. Vi torde därför kunna sluta oss till att **Torolf Kveldulfssons och Faravids väg från Kvänland till Karelen gick längs ÖvreTengeliö – Efri Tengiliður!!!**. Det här skulle innebära att vi dessutom bör kunna dra slutsatsen att nuvarande Övertorneåtrakten liksom bebyggelsen Helsingbyn i Tornedalen låg i kärnan av Kvänland.

Kung **Alfred den store av Wessex** upplyser om norrmannen Ottar från Hålogalands resa någon gång 870-890 längs den norska kusten norrut mot Nordkapp varvid Ottar berättat hur *”Kvenene gjør av og til herjetog mot nordmennene over fjellet, - av og til faller nordmennene inn i deres land. Det er svære innsjøer i ødemarken, og kvenene bærer sine lette små båter over land til sjøen og herjer derfra de norske bygdene.”*. Sådan aktivitet var enligt de många sagorna vanligt under aktuell tidsepok även bland norrmän och islänningar sinsemellan. Men båtar bar man mellan sjöar för det mesta av högst normala orsaker såsom under fiske, handelsfärd etc

Ett antal år före Ottars rapport eller 873-874 görs en gemensam expedition mellan kväner (Faravid) och norrmän (Torolf Kveldulfsson) ”övre vägen” från Kvänland (vid Helsinghabet) mot Karelen.

Exempel på tidstroga fynd längs den nämnda ”övre vägen”:

Arkeologen Pentti Koivunen (Tornedalens historia Del I s 138): *I Tengeliöälvens vattensystem tycks det möjligtvis ha funnits folk med norskt ursprung, vilket ett fåtal föremålsfynd ger anledning att förmoda.*

Till vänster, silverhalsring från Lohijärvi, Tengelö älvdal, av samma typ som fyndet i Idivuoma (Karesuando) vars förmedlare förmodats varit svensk/norska skatteindrivare eller handelsmän. (Tornedalens historia I. 1991:86-87).

Till höger, förgylld reliefspanne från Ounasjoki, Rovaniemi. Dess form och ornering tyder på tillverkning i Mellannorrland (Ångermanland/Hälsingland) (Finlands historia I 1992:185).

Sagornas uppfattning om de geografiska förhållandena:

Över huvud taget visar framför allt **Ottars rapport, Fundinn Noregr sagan och Egil Skallagrims saga** att norrmen faktiskt hade reda på de geografiska förhållandena i Skandinavien. Man kände till förutom hela ”Norway” upp till Kolahalvön och Varangerhalvön, Gandvik vid Vita Havet, Bjarmaland och Fjärrkarelen (Semidesatskaja Korela, de sju flodernas Karelen), Finnmark (inklusive dagens svenska och finska Lappland), Helsingjaboutn vid Bottenviken (Kvänland), Ångermanlands lappmarker, Hälsingland, Härjedalen och Jämtland, Ålands hav, Egentliga Finland, Gotland, ”de svenska och de götiska öarna till Öresund och Danmark. En sådan geografisk insikt hade man inte kunnat nå utan praktiska färder till lands och på hav.

De norrgående hälsingarnas/kvänernas ständiga försvar i Östra Finnmark

mot karelernas anfall pågick åtminstone alltsedan 800-talet. Såväl norrmen som kvänerna bedrev samma slags byteshandel med samerna (finnekaup). Båda blev ofredade/störda i denna bytesrelation av de långväga inkräktarna - karelerna. Inslaget av ryssar bland karelerna förefaller bland samerna ha benämnts som *tjudeh*, människoflock. Detta eftersom tjudernas språk uppfattades som främmande, avvek från de språkmässigt närbesläktade samiskan och finskan. Torolf Kveldulfssons och kvänernas ledare Faravids expedition 873 och 874 mot de inträngande karelernas tillhåll i öst får betraktas som något av ett förspel till det långvariga hävdandet framför allt av handelsintressena i Östra Finnmark - i området nuvarande finska

Lappland. Detta blev ett bestående inslag i relationerna hundratals år framåt i tiden. Karelska tillslag och skärmytslingar inom landsdelar som man betraktade som öppna marknadsrevir blev ett vanligt aktionsmönster. En fras i Tornedalen som ”*venäjän verikirves, karjalainen kalttokenkä* (ryssen blodyxan, karelen klumpfoten) har länge bevarats i vanligt folks kollektiva minne. De sk ränselryssarna (laukkuryssät) var däremot ett uppskattat inslag på marknaderna och vid deras gårdsbesök varvid såldes varor ss rysstväv, ryssvadmal och bivax.

Byteshandel mellan birkarlar och ryssar. Olaus Magnus 1519

Området Finska viken var bekant för svenska färdmän naturligtvis alltsedan vikingatiden. Vad gäller medeltiden och speciellt Ladogaområdet så gjorde **1240** Erik XI (Läspe och halte) ett anfall mot novgoroderna och Ladoga (kareler) vid Nevaflodens mynning. I och med Birger Jarls erövring av Tavastland och anläggandet av fästet Tavastehus **1248/1250** hade man nått fram till gränsområdet mot Karelen. När sedan karelerna **1278** – efter furst Dimitri av Novgorods plundringståg i Karelen - erkände Novgorods överhöghet uppstod en definitiv anledning för den svenska ledningen att markera revir gentemot Novgorod. Detta även i norr. Den svenska bevakningen och intresset i Finska viken resulterade under 1200-talet i att man anlade ett fäste **1293** i Suomenvedenpohja – senare benämnt Viborg. Året därpå, **1294**, intas även Kexholm (Käkisalmi), som Novgorod återtar redan **1295**. Men fästet Viborg kvarstår som svensk besittning. I slutet av 1200-talet utvecklas aktionerna mellan parterna till ett utdraget positionskrig. Ingen av parterna var stark nog att besegra motparten. Man gick därför **1323** in för förhandlingar vilka ledde till **freden i Nöteborg(Oresjek)** – en ö i floden Nevas mynning. Härefter skulle gränsen mellan Ryssland/Novgorod och Sverige enligt svensk översättning gå ”*nor i havet*” d.v.s gå mot Vita Havet och Ishavet. Det var Magnus Eriksson som representerade Sverige under tiden för Nöteborgsfreden. Norge och Sverige var genom den gemensamma monarken Magnus Eriksson i personalunion men styrdes var för sig av förmyndarregeringar. Det här innebar självfallet att de norska och svenska fredsförhandlingarna med Novgorod var samordnade. Fred slöts mellan Norge och Novgorod **1326** varvid Lyngstuva blev den västligaste ryska skattegränsen riktad på Finnmarkshandeln. Detta medan fredsslutet 1323 i Nöteborg gav Sverige möjlighet att befolka områden i norr där ryssarna hade försökt hävda sina intressen att beskatta den samiskinriktade byteshandeln. Den **9 september 1328** utfärdade drotsen Knut Jonsson en förordning (Telge Stadga) som gav skattefrihet åt folk som var beredda att bosätta sig inom området mellan Hälsinglands

nordgräns och Ule träsk. Detta samtidigt som man förbjöd utomstående att hindra birkarlarna i deras handel med samerna. **Detta beslut togs naturligtvis primärt för att definitivt utestänga karelerna från samma handel i detta vidsträckta område där nu Hälsingelagen skulle gälla.** I tillägg till detta tog **Magnus Eriksson 1334** - efter att han blivit myndig - en stadga om skattebefrielse riktad speciellt på för nybyggare från Nyland, Tavastland och Satakunta. **Detta bidrog under 1300-talets första hälft till en kolonisationsvåg också norrut mot Bottenviksområdet (se sid 18 nedan) och framför allt mot de inre delarna av norra Finland. År 1340 stadfäste Magnus Eriksson 1328 års förordning. Även nedre och mellersta Torne älvdal (Helsingbyområdet) fick på det sättet ett inslag av ny befolkning från framför allt nedre Satakunta och kring år 1420 "lösmän" från Tavastland.** I ett klagobrev till kungen Erik av Pommern, utfärdat och daterat i Torneå 1420 anmäler nämligen birkarlarna hur "lösmän" från Tavastland börjat tränga in i deras handel med samerna. Utträngandet från birkarlarnas handel med samerna gällde således inte endast visavi de novgorodiska karelerna. Ovan i kronologisk ordning redovisade politiska scenario visar hur den svenska regimen under 1300-talet konsekvent och lyckosamt markerat revir gentemot Novgorod och dess underlydande karelerna. (Nordstedts, Sveriges historia 600-1350. Stockholm 2009:444-452 samt Ulf Sundberg, Medeltidens svenska krig. Lund 1999: 53ff). Ett annat på primära fakta baserat konstaterande är att detta stora område inte var obebott utan alltsedan åtminstone 800-talet väl befolkat i älvdalarna som även Hans Sundström (1984) påpekat hänvisande till paleobotanisk, arkeologisk och namnvetenskaplig forskning. I föreliggande fall hänvisas till vad ovan redogjorts om de norröna platsnamnen på sid 10-11.

Efterhandstolkningar på 1900-talet av vissa ryska avtalsformuleringar i Nöteborgstraktaten såsom en gränssträckning ut mot Kajanska Havet, alternativt Pyhäjoki söder om Uleåborg, samt en rysk argumentation om en gräns tvärs över havet till Bjuröklubb (och en historisk närvaro vid Bygde sten) hade - som en hopplös diskussion - redan 1595 överspelats av Teusinafreden. Nämnda tolkningar har visat sig inte stämma överens med vad man visste redan 1595 i och med att 1323 års uttryck "nor i haffuit" återkom 1595 i Teusinafredens formulering "alt in till Norre haffwedh". I stället har omnämmandet av Kajanska havet (Kajano more) endast påmint om ladogakarelernas behov av det gamla handelsstråket till Bottenhavskusten. Redan på 870-talet kände man (som framgått ovan på sid 10-11) till två nyttjade vägar till och från Karelen – den övre vägen och den nedre vägen. De svenska ambitionerna efter 1323 års avtalstext om en gräns "nor i havet" tog sig uttryck i form av de militära expeditionerna mot Karelstranden (Vita havet) vilka framför allt Johan III och Karl IX stod bakom. På 1580-talet hade nämligen ryssarna visat sina handelsmässiga ambitioner att uppnå Norra ishavet genom tsar Ivan IV's grundande av Arkangelsk. Detta medförde att Johan III drog in Sverige i kampen om handelsleder i norr.

(L-O. Larsson, Arvet efter Gustav Vasa. Stockholm 2005:212-297).

Uleåborg anlades i början av 1590-talet. Utgången av Johan III:s krig mot Ryssland togs efter kungens död över av höga sändebud från rikets råd då efterföljaren Sigismund som osäker kung var i Polen. Motsvarande ryska fullmäktige utsedda av tsar Fedor Iwanowitz förhandlade för Rysslands räkning. På så sätt kom freden i Teusina 1595 till, där avtalstexten anger gränsen gå "alt in till Norre haffwedh". (Källa: Fridz fördragh emellan Swerige och Rydzlandh. Original på pergament i Utrikesministeriets arkiv i Moskva).

Nöteborgstraktatens (1323) uttryck ”nor i haffuit” återkom således i Teusinafredens (1595) formulering ”alt in till Norre haffweth”. En kopia av Nöteborgstraktatens text gjordes nämligen 1537. Den kopian fanns därför tillgänglig inför Teusinafredens förhandlingar 1595. Till sakkunniga vid gränsdragningen anlätades även birkarlar, bland vilka kan nämnas Per Davidsson i Juoksengi som tillhörde släktklanen Drocken varom mera på sidan 17 nedan.

Gränssten från Teusinafreden med Sigismund Rex Svecia krona resp ett ortodoxt kors för Fedor Iwanowitz tsar av Ryssland. Detta märke kan betraktas som symboliserande även de gränstrakter dit kvänerna på 800-talet hade motat undan karelers och novgoroders försök till överhöghet över Kvänland – en överhöghet som ingen forskare kunnat påvisa primära fakta om. Karl lät 1605 uppföra Kajaneborg samtidigt som fästningen i Uleåborg förstärktes. Här på aktionsarenan framträder periodvis svenska militära ledare som Hans Garp, Hans Larsson, Per Bagge, Sven Bagge, Baltzar Bäck, Isak Behm, Erik Hare, Anders Stuart och den initiativrike partigångaren Pekka Vesiainen (Hannes Leinonen 1958:65-70). Gränsen kom slutligen att gå mer eller mindre i riktning mot vad man redan 1323 avtalat om d.v.s ”nor i havet”, längs vilken den går i våra dagar.

Pionjärerna i detta historiska scenario var norrmanen Torolf Kveldulfsson och kvänernas företrädare Faravid vilka 873 och 874 genomförde sin expedition österut mot karelerna. På så sätt har karelerna och novgoroderna aldrig förmått lämna några påtagliga religiösa, maktpolitiska eller kulturella spår i kärnan av den region som motsvarar Kvänland d.v.s nedre och mellersta delen av Torne älvdal. I stället blev birkarlasystemet den svenska statens metod att knyta an en stor region maktpolitiskt, ekonomiskt och kulturellt till den skandinaviska sfären. Birkarlasystemet lanserades av Magnus Ladulås och hans närmaste efterträdare Magnus Eriksson och Erik Magnusson efter dansk mönster (**birkebönder**) som hade genomförts i Danmark av kung Valdemar Sejr, Magnus Ladulås mormors bror (Källa: Ö. Bucht 2014:71-74).

Bilaga om personnamn

Sangishögen ett gravfynd i Helsingabotn, som med all sannolikhet kan dateras till Faravids tid i Kvänland, har visat fynd av en mansperson med vapenuppsättning som förekommer under samma tid i Mellannorrland men även i Nordnorge. Tillsammans med Espinärhögen som ligger ca 15 km uppströms Sangisälven ligger dessa två gravhögar längs ett kommunikationsstråk mot inlandets sjösystem. På det sättet har detta kommunikationsstråk faktiska kopplingar vidare till Helsingbyområdet i Torneälvens dalgång. Sträckningen har nyttjats ”i alla tider” och betecknas i dagens skepnad som länsväg 398 Sangis-Hedenäset. I Jordaboken 1543 noteras under Sangis personnamnet Frövid(1539) ett typiskt vikingatida namn som ger associationer till Faravids tid. Därmed inte sagt att dessa två namn är identiska eller synonyma.

Efter Faravids tid framträder de äldsta personnamnen i nedre Tornedalen år 1420 i birkarlarnas klagoskrift till kung Erik av Pommern över hur lösmän från Tavastland tränger in i området och på birkarlarnas handel med samerna. Då undertecknas klagoskriften av personer med namn som Olaf Göthe, Jöns Smeck, Olaf Håke, Olaf Muppe, Hinrik Wichtekainen, Nils Michelsson, Hinrik Mårtensson, Olaf Nilsson, Olaf i Kärespecke, Caupe Caupesson, Anders Claesson och Enevald. Samtliga dessa namn är tidstypiska namn inom den kulturkrets som sjöfart och handel bidragit till att spridas inom Östersjöregionen (Modéer 1964). Om bruket av förnamnet Olof kan nämnas att Sankt Olof hade under tidig medeltid och högmedeltiden en stark ställning som de nordiska sjöfararnas skyddshelgon (Bucht 2014:34-35).

Wichtekainen det vill säga Wichtebo kom från Vichti i norra Nyland (Finland) alternativt från Vicht i Odensholm på Estlands kust. Här var det fråga om ett utåtrikat folk förtroagna med resmål på stora avstånd. Personnamnet Tidik (Tidikka) å sin sida kan vara en föregångare till Anders Olofsson i Juoksengi by vars dotter N N Andersdotter Tikka Lampinen var gift med Olof Jönsson Drucken (Lampinen) från Övre Raumo. År 1573 fanns å gården 12 kor, 6 kvigor, 2 tjurar, 2 hästar, 12 får. Brodern Jöns Jönsson Drucken i Raumo införde 1566 till Stockholm: Lax 48 tunnor, gäddor 7 skålpund och 4 lispund, berenfisk(torkad torsk från Norge) 16 lispund, sik 10 lispund, abborre 16 lispund. Per Jönsson Drucken från Raumo införde 1573 till Stockholm: Lax 20 tunnor, berenfisk (torrfisk) 64 lispund.

Medlemmar i Druckensläkten kan hittas under långa tidsperioder väl spridd i hela Östersjöregionen. De allra äldsta spåren går till Stockholmsområdet.

År 1437 hittas Nisse Drokken i Södertörn. Samma år dyker en Pether Drukkin af Nyland upp. Och år 1460 figurerar en hustru Karine Drockens i Torsorge. Vidare – 1465 bodde Hakon Drokkin med hustru Ingeborgh å Westan mur i Stockholm och 1475 dyker en Botilla Drockkins upp i Lybbehushus gränd med hus, trädgård och allt.

År 1539 omnämns Olaff Drucken i Raumo och åren därefter flera andra bl.a Per Drucken och 1539 David Persson Drucken i Juoksengi och 1540 på ön Nagu i Åbolands skärgård fanns en hel liten by vid namn Druckensby.

Samma långväga relation gäller personnamnet Tidikka. En Tidikka Olofsson fanns 1549 i det hälsingska Päckilä (Bäckilä) på västra stranden av Torne älv mitt emot huvudbyn Hälsingby. Vad sedan namnet Tidikka antyder finns anledning att spekulera efter vad Stockholms Tänkebok från år 1425 noterar nämligen att ”u.d hustru *Ælsaby Tidikkadotter*, säljer tills.m. maken väpnaren. Lasse Karlson (5-uddig stjärna) jd i Njudung, Sm”. Och år 1426 12/6 framgår att *Ællsaby Tidekadotter*, är dotter av **Tideke Pinnow**, se PHT 41 s. 24

Nästa skede med personnamn från trakten framträder i **Jordhaboken uthaaff Westhrabotnen 1543**. Det förhållandet att det i denna trakt under första halvan av 1500-talet i skriftliga dokument framträder personnamn av skandinavisk typ såsom Olaf, Ivar, Elin, Ingeborg, Margret, Gertrud, Botilla, Anund, Hinrik, Erik Helsing, Hemming, Ravald, Vinnik, Ingel, Inne, Tidik, Eskil, Östen, Håkon, riktar givetvis tanken på Torolf Kveldulfssons tidsrapport om Kvämland. Dessa personnamn faller också språkligt sett väl in i de ålderdomliga platsnamn som nämnts på sidan 7 ovan. Denna grupp av personnamn är ett arv från äldre tid jämfört med namnen hämtade från kristen tid, vilka 1543 utgör majoriteten av alla i dokumentet upptagna personnamn. Dessa är av typen Anders, Bertil, Filip, Grels, Jakob, Johan (Hans) Joen(Jöns), Lars, Mats, Mickel, Nils, Per, etc.

Vi får utgå ifrån att en del av förfäderna till de personer som fått kristna dopnamn har förmodligen burit äldre namn av ovan uppräknad typ. Andra namn av kristen typ representerar säkerligen invandrande nya folkgrupper och då främst västra Finland – Nedre Satakunta, sydvästra Finland(Nyland), i något mindre utsträckning Tavastland(år 1420 betecknas de som lösmän från Tavastland). Nya tider - nya seder. Många savolaxare kom främst på 1600-talet, medan kareler kom främst i egenskap av vandrande handelsmän laukkusyssät(ränselryssar) med Torneå marknad som mål, dock utan att bilda så stora skaror att de förmådde introducera den ortodoxa tron i Tornedalen. Detta i motsats till vad som hände inom karelernas stråk från Fjärrkarelen (där Solovetskiklostret byggdes) till Kolahalvön (o uttalas som a i det ryska språket vilket ger kala d.v.s fisk på finska). Halvöns parallellnamn är Fiskarhalvön.

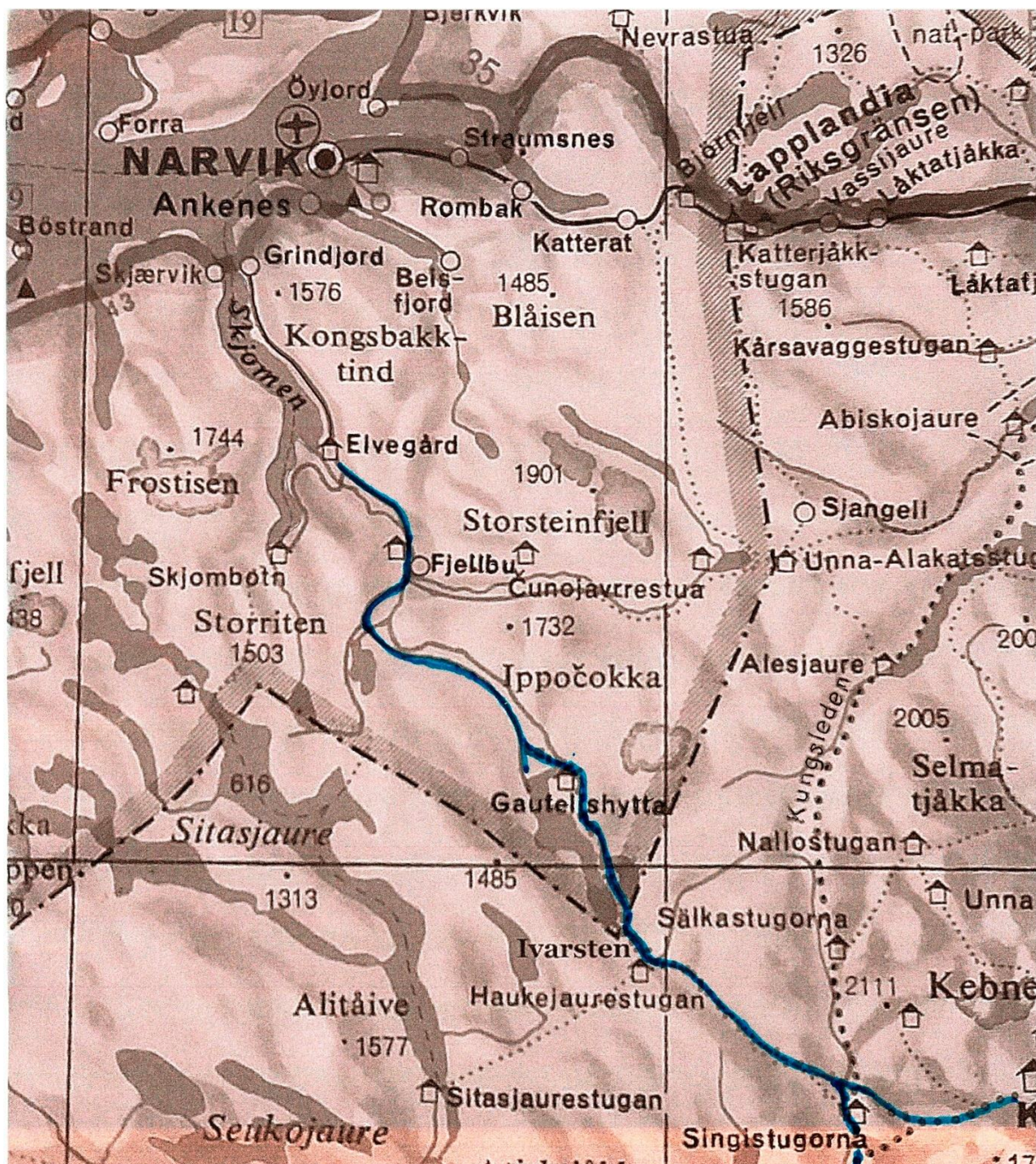
Det har av malisen sagts att kvänerna inte ens hade något namn på sig själva. Detta utan att betänka att deras centrala bebyggelsekoncentration bar namnet Helsingby. Där var år 1543 Erik Helsing hemma och norrmännen kände redan på 700-talet eKr väl till hela trakten som Helsingjabotn. Beträffande benämningen kainu som förekommer i det finska bynamnet Kainuunkylä, Kainulasjärvi och exempelvis i namnet Kainuun väylä som beteckning på Kalix älv, har professor Olavi Korhonen i en forskningsrapport till Umeå universitet 2011:22-30, utförligt visat hur kainu var samma som samiska gajno/gaidno, norska geine. Det handlar om dragrep till notnäten som nödvändigtvis skulle vara flytande. Kainu gjordes därför av rottågor av gran vilka klövs, delarna tillplattades, lades i vatten för uppmjukning och det smidiga materialet tvinnades därefter ihop till rep/linor. Såväl tillverkningsprocess som användning är utförligt redovisade. **Tillverkning krävde yrkesskicklighet** varför sådana skickliga hantverkare behövdes överallt i vattnen – sjöar, vattendrag och kustvatten längs Bottenviken och Bottenhavet – där fiske med not utfördes.

Notrep av grantågor från Setsele, Malå. Rep av granrottågor var skonsamma för händerna och omtyckta på grund av att de flöt. Foto. O. Korhonen.

Kartbilaga

över leden från Skjomen via Elvegård, Gautelisjaure Ivarsten/Hukejaure, Singi till Kalix älvs källsjöar.

Från Kalix älvs nedre källsjö Kaalasjaure kunde man efter ca 8,5 mil nå en förträngning i älven med det norröna namnet **parraka** (förträngning) det vill säga våra dagars Parakkakurkkio. Det norröna namnet parraka antyder att platsen var bekant för besökande/färdmän närmast från Hålogaland i väst. I Parakka by finns en mängd registrerade gamla lämningar vilka till en del hör ihop med gruvverksamheten på 1600-talet i Masugnsbyn. Men platsnamnet antyder också om betydligt äldre lämningar.

Bilaga om platser lämpliga för kompletterande arkeologiska undersökningar.

Gravar på svenska sidan av nedre Tornedalen enligt Fornsök:

Nedertorneå 61:1 begr plats

Nedertorneå 62:1 begr plats, enstaka

Nedertorneå 163:1 gravfält **X)**

Nedertorneå 180:1 begr plats

Nedertorneå 186:1 begr plats enstaka

Nedertorneå 11:1 begr plats enstaka

Korpikylä 25:1 grav/stensättning på mindre berg, nästan rund, 7 m i dia och 0,3-0,4 m h, **X)**

Karl Gustav 61:1 gravfält **X)**

Hietaniemi 26:1 begr plats enstaka

Hietaniemi 83:1 Koivukylä 25:3 hög + 5 stensättningar. 1 oval och 4 runda (Faravid 4 127-141 **X)**

Hietaniemi 90:1 begr plats enstaka

Övertorneå 158:1 begr plats enstaka **X)**

Övertorneå 584:1 begr plats enstaka

+ 8 stycken rösen.

Totalt 23 platser inkl 2 gårdsplatser.

Tillkommer ett antal rena stensättningar. Plus exempelvis ”klapperstenshögen” vid Kattilaforsen med typisk grop i mitten (för en påle eller sten?). Där bör i första hand jordradarundersökning ske. **X)**. En liknande kulle finns i det nära Kauliranta, en mil norr om Aavasaksa. En tredje kulle finns i finska Juoksengi på Ratasvaaras sluttning, Haaperi. (Tornedalens historia I 1991:154).

Dessutom **Piilonitty 1 km ovan Vanhaniemi. Vikingatida järnyxa (typ stridsyxa) funnen 1930 strax norr om den nordligaste av tre hyddbottnar. **X)****

Koordinater N 66 ° 30' 51,15" E 23 ° 45' 39,86"

Anm: Under kristen tid begravdes de döda i utvalda begravningsplatser. Väljs sådana platser för arkeologiska undersökningar så kan man hamna i fynd från 1500-1600 talen som man gjort på Kyrkudden i Hietaniemi.

Jyösti Julku(1986:143): *Kainuunkylän*[Helsingbyns] *gravfält låg på Torneälvens västra sida på den plats där nuvarande Hietaniemi kyrka ligger. Huvuddelen av gravarna har försvunnit då de blivit kvar under den kristna kyrkogården. Fördärvet fullbordades då kyrkoherden i Hietaniemi för några år sedan lät en traktor snygga upp den kristna kyrkogården medelst en traktor, varvid alla gravarna jämnades ner. Av de kvarvarande gravarna undersöktes ett tiotal. Ursprungligen fanns det gott om gravar där - ännu i seklets början kanske ett hundratal. Arkeologen svensken Thomas Wallerström daterar gravarna alltifrån tidsperioden 1000-1100 till 1600-talet.*

Detta har knappast gett någon information från kväernas tid (järnåldern).

Innan dess (kristen tid) - under exvis järnåldern, kväernas tid – begravdes de döda i familjegravar typ ”ättebackar”. Av del anledningen kunde man för arkeologisk undersökning leta efter typ ”ättebackar”, enstaka gravar/gravplatser.

Enligt Fornsök finns det enbart **på svenska sidan av nedre Tornedalen 11 stycken enstaka begravningsplatser och 8 stycken rösen och flera stensättningar att arkeologiskt studera. Därtill finns vikingatida järnföremål och intill liggande hyddbottnar att undersöka.**

X) Plats lämplig att prioritera för arkeologisk undersökning.

2019.03.30

ÖBt